

Kunskapen och folkbibliotekens demokratiuppdrag

En essä om biblioteket som demokratins kunskapsbärare som bygger på intervjuer med bibliotekschefer i Gävleborgs län samt forskning om demokrati och bibliotekens uppdrag.

Ibland blir vi alla tvungna att erkänna vår okunskap, även om det svider till. Det hände mig i höstas när jag hamnade bredvid en statsvetare på en middag och litet lättsamt försökte middagskonversera. Jag berättade att jag forskar om bibliotekens demokratiska uppdrag vilket fick honom att utbrista "Då skriver du väl om Peter Forsskål". Kommentaren efterlämnade mig med känslan var att jag borde veta mer, men jag kunde inte säga annat än att namnet lät bekant. Min lärde bordsherre såg förvånad ut – jag borde alltså ha vetat mer. Men nog var han även road, nu fick han ju en ypperlig chans att glänsa.

"Näst livet kan ingenting vara människorna kärare än frihet" citerade han och berättade att Peter Forsskål var en ung filosof och naturforskare som 1759, endast tjugosju år gammal, argumenterade för fullständig tryckfrihet, rätten för alla medborgare att kontrollera myndigheterna genom att få läsa offentliga handlingar, och för att lagar skulle gälla lika för alla. Detta skrev han i ett Sverige där censur var normen och där varje text måste godkännas i förväg av makthavarna. Universitetet nekade honom tryckningstillstånd för avhandlingen vilket gjorde att han gav ut den i femhundra exemplar på egen bekostnad. Dessa förbjöds omedelbart i hela landet och böter på sexhundra daler silvermynt, motsvarande över en miljon kronor i dagens penningvärde, hotade den som hade skriften i sin ägo.

Forsskål själv slapp straff, men enbart för att han kort efter utgivningen reste till Jemen på en vetenskaplig expedition där han dog i malaria 1763, trettioett år gammal. Han fick aldrig se hur hans tankar bidrog till att Sverige 1766 blev första landet i världen att lagfästa tryckfrihet. Han fick aldrig bevittna hur hans argument om offentlighetsprincipen skulle bli en hörnsten i svensk demokrati. Men hans ord överlevde honom. Och på en middag i oktober 2025 nådde de mig och närde min nyfikenhet att fylla den historiska kunskapsluckan.

Mellan Forsskåls handskrivna manuskript 1759 och våra bibliotek i dag finns en röd tråd. Det som förenar är övertygelsen att tillgång till kunskap och information är grundläggande för demokratin och för friheten, både den individuella och den kollektiva. Men dagens utmaningar är annorlunda. Vi kämpar inte mot kunglig censur, utan mot informationsöverflöd, desinformation, algoritmisk styrning och faktaresistens. Frågan är vilken roll biblioteken kan spela för demokratin i vår tid med tillgängliggörandet av kunskap för alla i fokus.

Demokratins kunskapsberoende

Det som tydligast förknippas med demokrati är rösträtten – på valdagen är vi alla lika och har varsin röst med vilken vi kan påverka landets styrning. Samtidigt är vi numera överens om att demokratibegreppet innebär mer än det som sker på just valdagen. När vi tolkar bibliotekslagens skrivning om att biblioteken ska verka för det demokratiska samhällets

utveckling så är kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning det som särskilt tydligt lyfts fram.

Demokrati som flerdimensionellt begrepp

V-Dem-institutet (Varieties of Democracy) vid Göteborgs universitet är ett av världens ledande forskningsinstitut för demokrati-mätning. Sedan 2014 publicerar de årliga rapporter om demokratins tillstånd i världen, och deras forskning bygger på samarbete med över 4000 landsexperter och forskare globalt. V-Dem mäter inte bara om ett land har fria val, utan skapar en nyanserad bild av demokratins olika aspekter.

Institutet mäter demokrati utifrån fem dimensioner – elektoral demokrati (val och rösträtt), liberal demokrati (rättsstatens principer och skydd av minoriteter), egalitär demokrati (olika gruppers faktiska möjlighet att delta), deliberativ demokrati (den offentliga debattens kvalitet och beslutsfattande genom dialog), och deltagardemokrati (aktivt medborgerligt engagemang utanför valen).

För att utöva sin rösträtt behöver medborgaren få tillgång till information om politiska förslag och deras konsekvenser. För att värna rättsstatens principer är det bra om medborgaren förstår sina rättigheter. För att olika grupper ska kunna delta på lika villkor krävs tillgång till samma kunskapsbas oavsett socioekonomisk bakgrund. För att den offentliga debatten ska bli meningsfull måste den bygga på gemensam förståelse för grundläggande fakta. Och för aktivt deltagande krävs både kunskap om demokratiska processer och förtroende för institutioner som förmedlar kunskap.

V-Dems senaste rapport visar oroande trender. Demokratin försvagas globalt, och även etablerade demokratier som Sverige ser tecken på tillbakagång inom vissa områden. Särskilt den deliberativa dimensionen – förmågan till konstruktiv offentlig debatt – är under press. Desinformation, polarisering och minskande förtroende för expertis hotar kvaliteten i samhällssamtalet (V-Dem Institute 2023).

Men här behöver vi stanna upp och problematisera. Demokrati kräver egentligen inte kunskap, alla har lika rösträtt oavsett utbildningsnivå eller kunskapsnivå. Historiskt har krav på kunskap för rösträtt använts för att exkludera grupper som kvinnor, arbetare och minoriteter. Och vem skulle bestämma vilken kunskap som krävs?

Risken är uppenbar, kunskapskrav blir maktverktyg. Ändå är kunskap relevant för demokratins kvalitet och djup. Skillnaden ligger mellan kunskap som formellt krav och kunskap som funktionell förutsättning för egenmakt. Demokrati kan fungera utan kunskapskrav, men blir rikare och mer robust när medborgare har verktyg att förstå komplexa frågor, värdera information och delta aktivt. Det handlar inte om att exkludera, utan om att möjliggöra. Och det är här bibliotekens roll blir central, att erbjuda kunskap utan att kräva den, att sänka trösklar snarare än att resa murar.

Biblioteket är en av få samhällsinstitutioner som arbetar med alla demokratins dimensioner samtidigt. Kan biblioteken, som mediestrategen Brit Stakston skriver i förstudien *Biblioteken som tankesmedjor?* (2021), ha "en uppgift som verkstad för

demokratin” och ”agera demokratistärkande utan att ta politisk ställning”? Hur görs då detta rent konkret?

Bibliotekets praktiska demokratiarbete

När bibliotekscheferna i Gävleborgs län beskriver sitt demokratiuppdrag pekar de på fyra centrala arbetssätt – medierna och urvalet, det fysiska rummet, programverksamheten och personalens kompetens. Tillsammans utgör dessa bibliotekets demokratiska infrastruktur.

Medierna och urvalet – kunskapens kurer

”Vi gör främst demokrati utifrån medierna, att vi tillhandahåller information ur olika aspekter” säger en av bibliotekscheferna. ”Biblioteken är viktiga i sig i och med att de tillhandahåller medier, information och litteratur, det är en väg att bilda sig en åsikt,” bekräftar en annan. Medieplanering och urval är alltså inte bara bibliotekstekniska frågor – de är demokratiska handlingar.

Men mediearbetet är komplext. Ekonomin sätter gränser och medborgarnas förslag ska tas i beaktande, samtidigt som det ingår i professionen att göra urval utifrån kvalitet och allsidighet. ”Det är bra att ha medieplanen att förhålla sig till,” reflekterar en bibliotekschef. ”Å andra sidan har vi nog varit lite fega och undanlidande i vår argumentation ibland. Vi vågar inte vara helt raka till varför vi inte vill köpa in sådant vi tycker är opassande.”

Denna osäkerhet är begriplig men problematisk. Medieplanen och bibliotekslagen ger ramverket – bredd, kvalitet, allsidighet och särskilt beaktande av lagens prioriterade grupper. När biblioteken inte vågar stå för sina professionella bedömningar riskerar deras roll som kunskapsförmedlare att undermineras. En bibliotekschef menar att ”Det är olika saker att ha exempelvis Mein Kampf i hyllan och att ha den typen av röst i rummet. Jag är inte för att censurera i beståndet, men tror inte på att ha debatt med agiterande i biblioteksrummet.” Här synliggörs en viktig distinktion mellan att tillhandahålla information för reflexion och att erbjuda plattform för möjlig propaganda.

Flera bibliotek använder också magasinet strategiskt – medier som uppfyller krav på allsidighet kan finnas tillgängliga utan att skyltas. Det är ett sätt att balansera olika krav utan att kompromissa med den professionella integriteten.

Det fysiska rummet – demokratins infrastruktur

”Biblioteken är det enda öppna mötesplatserna,” konstaterar en bibliotekschef. ”Vi har knappt några caféer som informella mötesplatser längre.” I intervjumaterialet betonas att biblioteket är ”ett rum dit alla är välkomna utan krav att prestera. Platsen är viktig, den ska värnas.” En annan framhåller att det är ”en plats utan förväntningar, man behöver inte köpa eller låna, man kan bara vara.”

Detta fysiska rum är en del i demokratins infrastruktur på ett mycket konkret sätt. Här finns tidningar för den som inte har råd med prenumeration, datorer för den som saknar hemma, personal som hjälper till med digital ärendehantering. Som Giovanna Jörgensen skriver i essäsamlingen *Bankdösa, skam och sms-poesi*: ”Att gå människor till mötes som kommer dit med sina bankdösa ärenden och utskrifter är då ur ett demokratiperspektiv alldeles

avgörande” (Bäckström 2020:12). Det som kan te sig som praktisk IT-hjälp är i själva verket demokratins grundarbete – att se till att alla kan delta i ett samhälle som i allt högre grad digitaliseras. Samtidigt ställer detta biblioteken inför svåra gränsdragningar, hur långt sträcker sig bibliotekets uppdrag när andra myndigheter och verksamheter dragit ner på sin tillgänglighet? Biblioteken kan bidra till digital delaktighet, men får inte bli en ersättning för andra samhällsaktörers ansvar (Rivano Eckerdal & Carlsson 2018).

Men rummet är inte neutralt i sig – det måste aktivt kureras för att vara tryggt för alla. “Det gäller att röra på sig som personal, att finnas i lokalen,” säger en av bibliotekscheferna. Personalens närvaro skapar trygghet, men ställer också krav på kompetens att hantera konflikter och olika behov.

Programverksamheten – kunskapens kontextualisering

Vid sidan av medier och rum ses programverksamheten som en viktig del i kunskapsförmedlingen. En bibliotekschef reflekterar. “Vi har en roll att spela i folkbildningsdelen. Vi skulle kunna synliggöra och adressera aktuella frågor bättre, göra program som förklarar och fördjupar.”

Men programverksamheten kräver en annan typ av kompetens än medieurvalet. Som Brit Stakston påpekar i sin rapport behöver biblioteken utveckla metoder för att hantera den typen av program – det räcker inte med den erfarenhet som finns kring litteraturval och källkritik (Stakston 2021). Daniel Forsman, stadsbibliotekarie vid Stockholms stadsbibliotek, beskriver det som en arbetsmiljöfråga. Bibliotekspersonalen får en synlighet i sociala medier som kan få global spridning när de genomför program om kontroversiella ämnen. Det är en helt ny dimension som inte funnits tidigare (Stakston 2021:46).

Personalens kompetens – från bokhistoria till digital källkritik

“MIK-uppdraget är också kopplat till demokrati,” konstaterar en bibliotekschef. “MIK-uppdraget skapar trygghet särskilt för äldre och särskilt de som har en känsla av att det är lätt att bli lurad,” tillägger en annan. Medie- och informationskunnighet har blivit en central del av bibliotekariers kompetens.

Historiskt sett har bibliotekariers professionella kompetens alltid handlat om att värdera informationskällor, men detta har förändrats i takt med medielandskapets utveckling. Tidigare var bokhistoria och förlagskännedom central kompetens – bibliotekarier behövde veta vilka förlag som var seriösa, hur en boks kvalitet bedömdes utifrån utgivare, författare och recensioner. Källor värderades utifrån materiella attribut – förlaget, encyklopedins anseende, tidskriftens peer review-process. Denna professionella bedömningsförmåga var och är själva kärnan i bibliotekarieprofessionen.

Numera krävs kunskap om det digitala informationslandskapet. Bibliotekarier behöver förstå hur information och kunskap skapas, hur algoritmer fungerar, hur information sprids i sociala medier, vilka sajter som är trovärdiga och varför. Det är samma typ av professionell kunskap – förmågan att värdera informationens och källornas trovärdighet – men tillämpad på nya medier och plattformar. Den traditionella källkritiken behöver kompletteras med vad Lisa Engström, docent vid Lunds universitet, kallar en “utvidgad syn

på informationskompetens” som inkluderar förståelse för den digitala infrastrukturens maktdynamik (Hanell et al. 2024).

Läsfrämjande är fortfarande centralt. “Läsfrämjande och demokrati går ihop, läskunnigheten är grunden för att tillgodogöra sig kunskap,” säger en bibliotekschef. En annan utvecklar tanken. “Alla behöver vara i ett livslångt lärande för att ta en aktiv roll i samhället. Vi behöver inte bara läsare utan goda läsare.” Goda läsare i det här sammanhanget är personer som kan förstå komplex information, värdera olika perspektiv och bilda sig en egen åsikt baserad på fakta.

Från information till bildning – kunskapens förändrade landskap

Att bara tillhandahålla information räcker alltså inte. Siri Sylvan, doktor i statskunskap, pekar i sin essä “Bortom populism och teknokrati” (2019) på att vi befinner oss i en paradoxal situation där medborgarna å ena sidan måste ha tillräckligt omdöme för att styra sig själva, men å andra sidan vara mottagliga för påverkan och expertis. Vi måste inte bara veta vad som är sant, utan också förstå varför vissa källor är mer trovärdiga än andra, hur kunskap produceras och varför expertis är något annat än åsikter. När alltmer kunskap finns tillgänglig dygnets alla timmar måste vi för att kunna sälla och värdera också bli “experter på experterna”.

Sylvan beskriver hur vi befinner oss i en kunskapskris – en kombination av vårt begränsade förnuft, vårt bristande engagemang för vetenskapen, samt vår mottaglighet för idéer om vad kunskap är och hur den nås. Hon menar att motståndet mot experterna inte primärt handlar om okunskap eller irrationalitet, utan har sitt ursprung i den moderna omvandlingen av relationen mellan politiker, experter och medborgare. I ett samhälle där vi har förlorat traditionella auktoriteter som religiös tro, historiska traditioner och etablerade makthierarkier tvingas medborgare att navigera med sitt eget omdöme. Detta är både en frigörelse och en börda, ett ansvar som kräver att vi utvecklar förmågan att bedöma kunskap och expertis själva (Sylvan 2019).

Denna kunskapskris manifesterar sig dagligen på biblioteken. Maria Ehrenberg, före detta regionbibliotekarie i Region Halland, skriver i kapitlet “Folkbiblioteket – demokratis kanariefågel?” i antologin *Demokratins kanariefågel* (2022) om hur biblioteken upplever en faktaresistens eller kunskapsresistens. Färre människor är intresserade av fakta, och biblioteken får mindre av den typen av frågor som tidigare var så centrala.

Varför har det blivit så? Varför har faktaresistens uppstått? Åsa Wikforss förklarar i sin bok *Därför demokrati: om kunskapen och folkstyret* (2021) oviljan att ta till sig kunskap utifrån tre faktorer. Den första är rent önsketänkande – vi vill helt enkelt att verkligheten ska vara på ett visst sätt. Den andra faktorn är grupplojalitet, vi har en tendens att värna vår egen grupp och dess uppfattningar. Sist har vi bekräftelsebias som handlar om vår vilja att hålla fast vid de uppfattningar vi redan har. Tillsammans förklarar dessa faktorer varför det inte räcker med att erbjuda tillgång till pålitlig information. Människor behöver också utveckla förmågan att hantera kognitiv dissonans och utmana sina egna förutfattade meningar (Wikforss 2021).

Medie- och informationskunnighet som demokratisk grundfärdighet

Det är här medie- och informationskunnighet (MIK) kommer in som en central del av bibliotekens demokratiuppdrag. Men MIK handlar om mer än att lära sig söka på internet eller värdera källor. Det handlar om att förstå hur information produceras, distribueras och konsumeras i dagens medielandskap.

Som professorerna Olof Sundin och Jutta Haider vid Lunds universitet visat i sin forskning om algoritmer och informationskompetens måste biblioteken hjälpa människor förstå hur digitala plattformar formar det vi ser och därmed vad vi vet. När Facebook-algoritmen väljer vilka nyheter som visas, när Google rangordnar sökresultat, när TikTok bestämmer vilka videos som hamnar i ditt flöde så skapas en kunskapsordning som påverkar vår världsbild och därmed demokratin (Sundin & Haider 2018).

Biblioteken behöver därför inte bara lära ut källkritik i traditionell mening, utan också hjälpa medborgare att förstå hur digitala plattformar formar oss. Detta är kärnan i ett modernt MIK-uppdrag som svarar mot dagens informationslandskap.

För att motverka den digitala klyftan krävs att biblioteken utvecklar nya former av stöd. Det räcker inte med traditionell källkritik – medborgare behöver också förstå de tekniska och kommersiella strukturer som formar deras tillgång till information. När algoritmer väljer vilka nyheter som visas, när sökmotorer rangordnar resultat, när sociala medier styr informationsflöden, skapas en kunskapsordning som påverkar både individuell världsbild och demokratisk delaktighet. Bibliotekens MIK-arbete måste omfatta förståelse för denna digitala infrastruktur, inte bara färdigheter i att använda den.

Kunskap som demokratins grund

Demokratiuppdraget i kommunala biblioteksplaner kopplas ofta till upplyst kunnande, det vill säga den kunskap som gör att medborgare kan bilda sig, utveckla sina intressen och fatta informerade beslut. Biblioteken fungerar även som kompensatoriska institutioner, särskilt viktiga för de grupper som annars har svårt att hävda sig i samhället. När en kommun därför drar ner på biblioteksbudgeten är det inte bara böcker som försvinner, utan demokratins infrastruktur som urholkas.

I en tid då demokratin världen över står under press blir bibliotekens roll som kunskapsförmedlare och demokratiska arenor än viktigare. Vi befinner oss i en tid då demokratin behöver förnyelse och fördjupning och biblioteken kan och bör spela en central roll i denna förnyelse. Inte genom att återgå till någon föreställd gyllene tidsålder, utan genom att utveckla sina metoder och verktyg för att möta dagens utmaningar.

Maria Ehrenberg beskriver träffande hur biblioteken ofta är "osynliga" – det är många som inte förstår vad biblioteken gör. Det är hög tid att göra sig synliga, att tydligt artikulera och försvara bibliotekets demokratiska uppdrag. Inte som ett försvar av en institution för institutionens skull, utan som ett försvar av de demokratiska värden och praktiker som biblioteken bär på (Carlsson et al. 2022).

Bibliotekens framtid – att sänka trösklar snarare än att predika

När jag återigen tänker på Peter Forsskål och på dagens bibliotek och dess utmaningar, slås jag av både kontinuiteten och förändringen. Forsskål kämpade för rätten till information och för principen att alla medborgare ska ha tillgång till offentliga handlingar. Biblioteken fortsätter den kampen, men i ett helt annat sammanhang.

I Forsskåls tid var hotet censur uppfifrån – kungen och kyrkan som bestämde vad som fick skrivas och läsas. Numera styrs och formas våra informationsflöden av algoritmer och kommersiella intressen som prioriterar klick framför kvalitet, desinformationskampanjer som medvetet sår tvivel om grundläggande fakta, och en faktaresistens som ibland verkar djupare rotad än viljan till kunskap.

Men Forsskåls grundprincip står sig. "Näst livet kan ingenting vara människorna kärare än frihet." Och frihet, eller egenmakt, kräver förmågan att ta till sig information, att kritiskt granska påståenden, att förstå komplexa sammanhang, att delta i meningsfulla samtal med andra som tänker annorlunda.

Det finns hopp i kunskapen – inte blind tro på att mer information automatiskt leder till bättre beslut, utan en djupare förståelse för kunskap som något som skapas i dialog, som provas genom reflexion, som utvecklas genom möten med andra perspektiv. I denna process är biblioteket inte bara en resurs utan en aktör – en institution som aktivt bidrar till att bygga det demokratiska samhället.

Men detta aktörskap måste utövas med både tydlighet och ödmjukhet. Biblioteken gör det främst genom att sänka trösklarna för kunskap. De ska vara platsen där någon kan få hjälp med digitala ärenden och samtidigt upptäcka en bok om historia. Platsen där barn kan läsa sagor och unga kan lära sig källkritik. Platsen där pensionären kan läsa tidningen gratis och den nyanlände kan öva svenska. Men också platsen där kompetens om trovärdig kunskap finns och förmedlas. Demokrati byggs genom vardagens konkreta handlingar som gör kunskap tillgänglig för alla.

Forsskål visste att frihet förutsätter kunskap. Han visste att makten måste kunna granskas och att medborgarna måste ha tillgång till information för att kunna delta i samhällsbygget. Hans ord var radikala för sin tid, men de är i grunden tidlösa. Och svenska bibliotek tar ett stadigt grepp om stafettpinnen varje gång någon får hjälp att hitta pålitlig information, när ett program öppnar för dialog om svåra frågor, när medier väljs ut som speglar världens komplexitet snarare än förenklade narrativ.

Biblioteken gör demokrati genom att göra kunskapen tillgänglig för alla, en besökare i taget.

Referenser och vidare läsning

Centrala verk

Bäckström, S. (red.) (2020). *Bankdosor, skam och sms-poesi: Essäer om bibliotekens arbete med digitalisering*. Huddinge: Södertörns högskola.

Carlsson, H. (red.) (2022). *Demokratins kanariefågel*. Stockholm: Dokument Press.

Carlsson, H., Hanell, F., Hansson, J. & Ehrenberg, M. (2022). Folkbiblioteket – demokratins kanariefågel? I H. Carlsson (red.), *Demokratins kanariefågel* (s. 187-211). Stockholm: Dokument Press.

Forsskål, P. (1759/2015). *Tankar om den borgerliga friheten*.

Hagevi, M. (red.) (2019). *En ifrågasatt demokrati*. Lund: Studentlitteratur.

Hanell, F., Carlsson, H., Engström, L. & Hansson, J. (2024). Canaries of Democracy: The Role of Public Libraries in Times of Political Turmoil. *Public Library Quarterly*, 44(2), 198-222.

Herbertsson, R.-M. (2019). *Vad är mänskliga rättigheter i en folkbibliotekskontext? En kvalitativ studie av uppfattningar om mänskliga rättigheter och demokrati ur ett institutionellt perspektiv i svensk folkbibliotekskontext*. Kandidatuppsats, Lunds universitet.

Näsström, S. (2020). *Demokrati - en liten bok om en stor sak*. Stockholm: Volante.

Riksarkivet. "Tryckfrihetens förkämpar." <https://riksarkivet.se/tryckfrihetens-forkampar>

Rivano Eckerdal, J. & Carlsson, H. (2018). *Styrdokumentet i vardagen. En undersökning av kulturpolitiska styrdokuments strategiska och praktiska betydelse för fem skånska folkbibliotek*. Lund: Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.

Stakston, B. (2021). *Biblioteken som tankesmedjor? Förstudie om biblioteken och demokratiuppdraget*. Kristianstad: Region Skåne.

Sundin, O. & Haider, J. (2018). Källkritik, självkritik och källtillit. I U. Carlsson (red.), *Medie- och informationskunnighet i den digitala tidsåldern - en demokratifråga: Kartläggning, analyser, reflexioner* (s. 59-61). Göteborg: Nordicom.

Sylvan, S. (2019). Bortom populism och teknokrati. I M. Hagevi (red.), *Skör demokrati* (s. 87-103). Växjö: Linnéuniversitetet.

Uppsala universitet. "Forsskålsymposiet." Återkommande seminarier om det fria ordet.

V-Dem Institute (2023). *Democracy Report 2023: Defiance in the face of autocratization*. Göteborg: Göteborgs universitet. <https://v-dem.net>

Wikforss, Å. (2021). *Därför demokrati: om kunskapen och folkstyret*. Stockholm: Fri Tanke förlag.